

tiewetenschapper aan de Universiteit van Amsterdam, die zich intensief met dit terrein bezighoudt en er ook regelmatig over publiceert, wordt niet genoemd, zelfs niet in de literatuurlijst. In de ban van zijn onderwerp, de reclame, geraakt verwijt Schreurs zijn grote voorganger in de geschiedschrijving, Johan Huizinga, op pagina 82-83 pessimisme, geworteld in conservatisme en een elitair maatschappijbeeld. Waarom? Omdat de man met een aantal anderen zich ooit een kritische uitlating over reclame heeft veroorloofd. Iets meer distantie en prudentie ware wijzer geweest, telkens als Schreurs het opneemt voor de reclame en de reclamemakers. Raadselachtige borrelpraat — schriftelijke bronnen worden tenminste niet genoemd — wordt zonder enig voorbehoud doorgegeven, als het om de typering van personen gaat. Hoe weet Schreurs dat de bijzondere Cees Slewe zich 'op en top een dandy toonde' (98)? Wie heeft hem dit en andere nonsens wijs gemaakt? Slewe wordt uitvoerig en naar ikzelf vind genuanceerd geportretteerd in twee boeken van mijn hand, over de Volkskrant en de NDP, maar daar heeft Schreurs geen boodschap aan gehad. (Het NDP-boek staat wel genoemd in de literatuurlijst).

Met meer aandacht en respect voor degenen die bepaalde onderdelen van de behandelde stof in specifiek gericht onderzoek verder willen uitdiepen, had Schreurs nauwkeuriger moeten zijn in zijn bronvermelding die nu een halfslachtige opzet heeft. Wie bijvoorbeeld een in een bepaald medium gedane uitspraak van Van Beusekom in de context wil lezen, komt via de noot en de literatuurlijst niet veel verder dan nummer 25 in 1970, terwijl een opgave van de datum in de tekst wel zo handig was geweest en zelfs nog ruimte had bespaard. Van slechts één doctoraalscriptie op het gebied van de reclamegeschiedenis is gebruik gemaakt, terwijl er in het kader van de inmiddels opgeheven studierichting Geschiedenis van de pers, propaganda en openbare mening aan de Universiteit van Amsterdam in de jaren tachtig verscheidene zijn geschreven, die de *Geschiedenis van de reclame in Nederland* meer diepgang hadden kunnen geven.

Toch ben ik blij met het verschijnen van dit boek, omdat de bestudering en de beoefening van de reclamegeschiedenis er een begin van erkenning mee heeft gekregen. Bovendien gaan van de tekst voldoende stimulansen uit om het terrein verder te verkennen. Het aanstekelijk werkende enthousiasme van Schreurs is daar niet vreemd aan. Zijn artikelen in het reclamevakblad *Adformatie* zullen hun uitwerking op het historisch besef van de *captains of advertising* ook niet missen. Daardoor levert hij indirect misschien ook nog een bijdrage aan de totstandkoming van het reclamemuseum.

J.M.H.J. Hemels

J. W. de Beus, J. A. A. van Doorn, P. B. Lehning, *De ideologische driehoek. Nederlandse politiek in historisch perspectief* (Meppel-Amsterdam: Boom, 1989, 237 blz., f 17,10, ISBN 90 6009 899 4).

In dit boek staat de grote driedeling in de Nederlandse politiek in een liberale, confessionele en sociaal-democratische stroming, produkt van de negentiende eeuw, centraal. De drie stromingen kregen hun ideologische identiteit en organisatorische vorm na de Franse revolutie. Het historisch perspectief reikt in de bundel dan ook tot ver in die negentiende eeuw terug. De beperking tot de politieke *mainstreams* wordt beargumenteerd met een verwijzing naar het gegeven dat zij het vooral zijn die het stempel op de politieke werkelijkheid hebben gedrukt. De behandeling van de stromingen concentreert zich daarom ook op de grote partijen als de representanten bij uitstek van ideologisch gedachtengoed. Kleine partijen komen niet aan bod,

evenmin als de communistische en nationaal-socialistische stromingen omdat zij niet passen in de fundamenteel democratische politieke traditie en geen stempelfunctie hebben kunnen vervullen.

Tot zover is de afbakening aanvaardbaar. Zij is ook verstandig omdat men nu veel steviger de contouren van het huidige politieke panorama en de doorwerking van de negentiende eeuwse politieke idealen daarop kan laten zien. Moeilijker ligt het met de voorstelling van de ideologische driehoek. Deze metafoer wekt de suggestie dat de grote liberale, confessionele en sociaal-democratische partijen altijd op elkaar betrokken zijn geweest. In het woord vooraf wordt zelfs gesteld dat deze partijen tot elkaar zijn veroordeeld en dat de ideologische driehoek onverbreekelijk is. Voorzover de metafoer staat voor de Nederlandse politiek in de hele negentiende en twintigste eeuw, lijkt hierop wel wat af te dingen te zijn. Immers het heeft bijvoorbeeld in de twintigste eeuw nog heel wat decennia geduurd eer de sociaal-democratie serieus werd genomen. Terecht is indertijd tegen Lijpharts lineaire voorstelling van de pacificatiedemocratie ingebracht dat op de pacificatie van 1917 een tweede is gevolgd, namelijk in 1939 toen de sociaal-democratie voor het eerst regeringsverantwoordelijkheid mocht dragen, en dat dan nog slechts in een bescheiden omvang. En is het wat de naoorlogse periode betreft niet veeleer zo dat de verkondigers van het liberalisme en de sociaal-democratie voornamelijk met de ruggen tegen elkaar hebben gestaan? Kortom, een betrokkenheid van de drie op elkaar is, geplaast in een historisch perspectief, een problematische zaak.

De ideologische driehoek als concept voor een analyse van de structurele kenmerken van de Nederlandse politiek blijkt ook voor de auteurs — een socioloog en twee politicologen — eigenlijk moeilijk hanteerbaar. Het boek behandelt de drie hoofdstromingen juist niet op de wijze die men zou verwachten: in hun onderlinge betrokkenheid. Aan iedere stroming wordte een afzonderlijk hoofdstuk gewijd, waarbij de verhouding tot de staat en de gewenste mate van staatsinterventie bij de verwezenlijking van de eigen beginselen de centrale thema's zijn. Het is de auteurs meer te doen om vanuit de negentiende eeuw voor iedere stroming apart de grondtrekken van het denken over de staat bloot te leggen — en de continuïteit daarin naar voren te halen — dan om de concrete ontwikkelingen op het politieke krachtenveld te beschrijven.

De Beus behandelt het liberalisme, Van Doorn de confessionelen en Lehning de sociaal-democratie. Het zijn voor wie over voldoende encyclopedische kennis beschikt, stuk voor stuk zeer leesbare en erudiet geschreven opstellen. Door het schetsen van de grote lijn rond centrale thema's laten zij zien hoe de drie hoofdstromingen zich in een lange evolutie zo hecht hebben geworteld in de Nederlandse samenleving dat zij, conjuncturele inzinkingen ten spijt, de potentie in zich hebben het aangezicht van de Nederlandse politiek net zolang te blijven bepalen als de staat op de grondslagen van de negentiende eeuw blijft berusten. Ieder van de drie stromingen heeft weliswaar vaak op gespannen voet met die staat geleefd, maar het feit dat geen van drieën ooit een meerderheidspositie heeft kunnen veroveren, is ook de beste garantie gebleken voor de beheersing van die spanningen.

De drie opstellen zijn bewerkingen van hoofdstukken die al eerder zijn gepubliceerd in een door De Beus en Van Doorn geredigeerde bundel *De interventiestaat* (Meppel-Amsterdam: Boom, 1984). Hieraan vooraf laat Van Doorn een 'Schets van de Nederlandse politieke traditie' gaan, waarin hij met behulp van de sleutelbegrippen particularisme-verdraagzaamheid de grondslagen van de Nederlandse democratie analyseert en de stelling poneert dat het organicistisch denkmodel kan gelden als kenmerkend voor de Nederlandse politieke traditie en als zodanig een beslissend verbindend element vormt tussen de diverse stromingen. Ik vind dat een prikkelende stelling, maar hoe verhelderend dit essay in zijn beknoptheid ook is, jammer blijft

dat de drie auteurs niet hebben gepoogd hun bijdragen over de afzonderlijke stromingen te integreren om zo uit te maken of dat organicistisch denkmodel inderdaad het cement van de ideologische driehoek is.

J. Bosmans

J. Fontijn, *Tweespalt. Het leven van Frederik van Eeden tot 1901* (Dissertatie UvA 1990; Amsterdam: Querido, 1990, 598 blz., f65,-, ISBN 90 214 6301 6).

Bij het lezen van deze biografie, die de helft van Van Eedens leven beschrijft—het tweede deel zal de geschiedenis tot zijn dood in 1932 behandelen—, denkt men soms: wij weten te veel van hem, het materiaal is te rijk, zoveel uitspraken van en over hem verwarren ons. Fontijns opzet is de oorzaak hiervan. Hij wilde ons zoveel mogelijk meedelen zodat we Van Eedens uiterlijke en innerlijke bestaan tot in de details te zien zouden krijgen; en aangezien Van Eeden decennia lang de aandacht trok, een groot oeuvre publiceerde, ijverig zijn dagboeken vulde en bewaarde, veel brieven schreef en ontving, door talloze vrienden en vijanden in het openbaar en epistolair werd commentarieerd, staat een schat aan informatie tot onze beschikking. Fontijn heeft dus bewust voor de uitvoerigheid gekozen. Het zou dwaas zijn hem dat te verwijten (al had zijn stijl in de vertellende passages minder wijdlopieg en handiger gekund). Trouwens de recensent die in dit boek de meestal uiterst gereserveerde receptie van Van Eedens werk door de critici van zijn tijd volgt, schrikt van het gebrek aan respons voor wat toch een belangrijk en continu oeuvre was—een oeuvre dat zich bij het lezerspubliek bovendien in een, gezien de vele herdrukken en vertalingen, grote populariteit mocht verheugen—, en is van de weeromstuit geneigd op zijn warme waardering een grotere nadruk te leggen dan op eventuele bezwaren ertegen. Dat is een gemakkelijkuitvoerbaar voornemen. Fontijn heeft van zijn materiaal een goed geordend verhaal gemaakt, dat leven en werk tezamen analyseert. Hij ontleedt de intens persoonlijke ervaring en de creatieve objectivering daarvan in een voor anderen toegankelijk artistiek produkt op fraaie manier zodat men inderdaad soms de indruk krijgt het scheppingsproces mee te beleven. Al zijn de ruzies en discussies, tobberijen en dweperijen van Van Eeden immers niet alle op zichzelf bijzonder interessant, zij vormen toch, zoals Fontijn ons toont, moeilijk misbare elementen van 's mans in bepaalde opzichten turbulente leven. Zo immers stelt Fontijn ons dit bestaan voor; en zo stelde ook Van Eeden zelf het voor.

Kijkt men naar de uiterlijke feiten, dan is er overigens in de eerste decennia niet veel van te zien. Jeugdjaren, medicijnenstudie in Amsterdam, huwelijk, vestiging als huisarts en psychiater, succes als schrijver, op zichzelf is er in dit leven tot aan het eind van de jaren 1890 weinig wat het uitzonderlijk maakt. Bovendien schijnen de innerlijke troebelen waarin Van Eeden zich verweekt zijn dagelijkse routine niet fundamenteel te verstoren. Hij studeerde in een normaal tempo af en kon in een mooie villa te Bussum goed voorzien in de behoeften van zijn eerste vrouw en twee zoontjes. Indien men de realiteit van zijn in zijn dagboeken en briefwisseling vermelde en in zijn literaire werk gesublimeerde heftige bewogenheid erkent—en hoe zou men haar zonder arrogantie kunnen loochenen?—, dan kan men hem bewonderen om het meesterschap waarmee hij zijn levensvoering in evenwicht wist te houden. Zijn liefde als adolescent en jong student voor een meisje dat met een ander trouwde en uitgroeide tot een kinderrijke matrone, zijn langdradige platonische verhouding als huisvader met een tien jaar oudere gehuwde vrouw en moeder van vier kinderen, ze gaven hem stof tot exaltatie en veel zelfkwellen en leverden prachtig literair materiaal, het ritme van zijn dagelijkse werk braken zij nauwelijks. Van Eeden droomde zeer veel en hij tekende zijn dromen nauwkeurig op, maar hij sliep goed.

Toch voelde Van Eeden zich van zijn jonge jaren af een verscheurde persoonlijkheid. Fontijn